

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477)“1648-1649”

В. С. Степанков

ЗМІСТ, ФОРМИ Й ОСОБЛИВОСТІ БОРТЬБИ СЕЛЯН У ПЕРІОД НАЙВИЩОГО ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648 – СЕРПЕНЬ 1649 рр.)

У статті, на основі аналізу комплексу виявлених джерел та наукової літератури, робиться спроба з'ясувати масштаби участі селян у Національній революції впродовж 1648 – серпня 1649 рр. Автор приходиться до висновку, що їх боротьба переросла у потужну Селянську війну, яка чинила помітний вплив на розвиток національно-визвольних змагань.

Ключові слова: селянство, революція, боротьба, Селянська війна, українське військо, шляхта, Б.Хмельницький.

У сучасній історіографії революції XVII ст. спостерігається явна недооцінка дослідження її соціальних аспектів, через що відтворювана панорама подій носить певну схематичність, а роль селянства у них помітно звужується (винятково обмежується сферою виступів проти шляхти й орендарів). Залишається нез'ясованою, а відтак дискусійною проблема типології його боротьби у 1648 – першій половині 1649 рр., її взаємозв'язку з національно-визвольною й конфесійною боротьбою українців. В. Грабовецький, О. Козаченко, В. Легкий, В. Смолій, В. Степанков, Ф. Шевченко, О. Ярошинський й інші автори торкалися висвітлення окремих сторін порушеної проблеми, проте вона не ставала предметом спеціального вивчення.

На початок революції (1648 р.) усі без винятку групи селян України мали вагомі підстави для масового невдоволення своїм становищем. Зрозуміло, що в кожному регіоні, повіті чи навіть поселенні складалася своя шкала стрижневих і другорядних причин формування ненависті до існуючого режиму. Проте всі вони в тій чи іншій мірі зароджувалися й зростали на основі посилення соціально-економічного визиску, національно-релігійних утисків, придушення базових інстинктів особи [77, с.33-53, 65-68; 79, с.272-280; 92, с.81-91; 98, с.59-74]. Особливої гостроти набули суперечності між інтересами шляхти, орендарів (переважно євреїв) й владних структур, з одного боку, та селянства (в основному покозаченого і слобожанців) й козацтва – з другого, в козацькому регіоні (південніше умовної лінії Тетіїв – Біла-Церква – Київ – Переяслав – Лубни – Миргород). Зусилля, спрямовані на ліквідацію козацтва як стану й перетворення нересетрових козаків у підданих феодалів, скасування козацького самоврядування, поява зародків панщизняних повинностей й кріпацтва, що інтенсивно розвивалися, активна експансія католицизму створили у ньому вибухонебезпечну атмосферу.

Тому неவிபадково відомості про захоплення 4 лютого 1648 р. козаками Богдана Хмельницького Січі, поширювані його агентами, а також їхні заклики готуватися до повстання уже у березні викликали тут масовий рух селян, міщан і козаків. Він проявлявся у демонстраціях непокори розпорядженням шляхти й урядників, численних скаргах, погрозах, закупівлі зброї, втечах на Запоріжжя. Як констатував у кінці березня великий коронний гетьман Миколай Потоцький у листі до короля, шляхтичі «пристрасними проханнями вмовляли, аби я своєю присутністю і підкріпленням рятував Україну (у даному випадку йдеться власне про козацький регіон й терени, що прилягали до нього – Авт.) і поспішав погасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів, свавільно нагадуючи про свої заслуги й часто скаржачись на образи й утиски». На його переконання, повсталі козаки «підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною» [35, с.17]. Побоюючись повстання, магнати й пани вдалися до масової конфіскації зброї у підданих і лише у маєтках князя Яреми Вишневецького вилучили бл. 60 тис. самопалів [35, с.17; 96, с.182]. Однак, придушити рух не вдалося, він тривав і в квітні, створюючи «необхідні умови для перших воєнних успіхів народної армії Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем» [66, с.46].

Жовтоводська перемога 16 травня українського війська та його похід під Корсунь відіграли вирішальну роль у переростанні пасивних форм протесту у масове повстання населення Чигиринщини, Черкащини, Корсунщини. Поразка 26 травня поляків під Корсунем, просування українців до Білої Церкви й розіслання Б.Хмельницьким підрозділів для організації боротьби забезпечили її потужний розвиток у козацькому регіоні та швидке поширення на прилеглі терени Київського воєводства й південно-східної Брацлавщини. Прикметними рисами участі у соціальній і національно-конфесійній боротьбі селян стали її масовість та поголовне покозачення. Проголошуючи себе козаками, вони вливалися до війська Б.Хмельницького, нападали на шляхту, урядників, орендарів й католицьке духовенство, громили шляхетські садиби тощо. На початку червня шл. Пеславський повідомляв з Полонного «про нечувані тривоги, що їх ніби блискавки по всій Україні чинять люди, особливо селянство, котре вже повстає проти панів, гірше ворога Корони, а Хмельницького називає батьком Батьківщини і спасителем...» [46, с.283]. За свідченнями шл. Жулкевського, у цьому регіоні «кожен хлопець або вбив, або вигнав в одній сукні з душею і з дітьми свого пана» [52, с.35]. Брацлавський воєвода Адам Кисіль уже в кінці травня помітив, що «чернь» «піддає вогню й мечу одний лише шляхетський стан», а відтак охарактеризував події «жахливою селянською війною» [35, с.28, 29].

Перемоги українського війська, поява татар – союзників Б. Хмельницького, масовий характер повстання, брак сильних залог у містах зумовили панічну втечу шляхти, урядників й орендарів з теренів Правобережжя козацького регіону, визволення якого завершилося захопленням у кінці першої декади червня козацьким полковником Олешком Тяплушкиним м. Києва, що перетворився у центр формування полку [35, с.37, 39; 74, с.34, 74]. Провідну роль в організації боротьби та її розгортанні відіграли козаки,

котрі швидко поновили полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, витворений ще у 20-х рр. XVII ст. Оскільки тут склалися традиції їх «соціального партнерства» з селянами (відомо, що під час повстання 1637-1638 рр. його керівники обстоювали права останніх на «вільне життя» [35, с.237; 62, с.109-110, 125]), то нові органи влади, що формувалися, не чинили жодних перешкод їх «покозаченню».

Не менш інтенсивно розгорталася боротьба селян й у лівобережній частині козацького регіону. Вже у третій декаді травня розпочалася втеча шляхти, урядників й орендарів [32, с.216-222; 66, с.50-51]. Враховуючи масштаби повстання, Я.Вишневецький поспішив з 8-9 тис. військом (включаючи слуг та обозних*) залишити Лубни. Лише в районі Любеча, переслідуваний козаками і повстанцями, спромігся переправитися через Дніпро [51, с.54; 54, с.243-245]. 10 червня загони повстанців штурмом захопили Лубни й мали намір продовжити похід до Чернігова, Носівки, Сосниці, Мени, Батурина та Новгород-Сіверського. Приблизно у цей же час козаки оволоділи м. Ромнами [32, с.220; 35, с.47; 80, с.27]. Надзвичайно хутко козацькі сотні й повстанці взяли під контроль південь Чернігівського воєводства. Правда, шляхта й окремі підрозділи жовнірів у Чернігові, Острі, Стародубі, Почепі й інших містах його північної частини вживали заходів для зміцнення обороноздатності. Проте відстояти їх не змогли. Козаки, підтримані селянами й міщанами, діяли дуже сміливо. В другій половині червня вони зайняли Острого, Новгород-Сіверський, Почеп, Стародуб, Чернігів (за винятком замку) й інші міста. На середину липня вся територія Лівобережної України звільняється від польської влади й тут розпочався інтенсивний процес становлення українських державних структур [66, с.54-59; 73, с.18-22]. Стратегічне завдання гетьмана – не «мати у тилу в себе ворога» [5, с.205] – було успішно виконане.

Аналіз джерел дозволяє визначити такі прикметні риси змісту і форм боротьби:

- масова участь у повстанні різних груп сільського населення, при чому особливу активність проявляла біднота: броварники, винники, могильники, будники, наймити, пастухи тощо [35, с.48; 44, с.52];

- селяни надавали всебічну підтримку козацьким сотням, що з'являлися у різних куточках Лівобережжя, вливалися до їхніх лав. За свідченням шл. Владислава Халецького (3 липня), «не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (Сіверщина – Авт.) скрізь закликають добровольців (на війну), посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях що хлоп, то козак, кожного треба боятися, кожен їм дає знати» [47, с.4-5]. Як повідомляв шл. С.Марцинкевич у листі від 6 липня аноніму, «До них (повстанців) приєднується величезна маса селян, а особливо будинків з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, а в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали...» [47, с.6]. На початку серпня впав Чернігівський замок; до рук козаків і повстанців перейшли також Гомель, Чичерськ, Кричев, Любеч, Лоїв, Холмеч, Річиця, Горваль, Стрешин, Слонів, Рогачев й інші українські та білоруські міста [14, с.242 зв. – 243];

* В подальшому чисельність польських підрозділів подаватиметься разом зі слугами й обозною челяддю.

- намагаючись вирватися із феодальної залежності, здобути особисту свободу, вести вільне господарство й нікому не підлягати, селяни, поголовно покозачуючись, поривали із своїм соціальним середовищем. Як відзначав у своїй записці царю (лютий 1649 р.) український посол Селуян Мужилівський, «посполство дочувшися, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на сюй стороне, як і на туй Днепра» [35, с.129]. Подібну думку висловив і Самовидець: «народ посполитій на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, котріе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал» [44, с.51]. Впродовж літа проходив дуже швидкий процес формування козацьких полків. І якщо у Полтавському, Переяславському, Іркліївському, Лубенському і Миргородському полках власне козаки склали якщо не більшість, то значну частину їхнього складу, а решту – селяни й міщани, то саме покозачені селяни, ймовірно, становили більшість у Борзенському, Ічнянському, Прилуцькому, Ніжинському, Чернігівському, Гадяцькому й Річицькому полках [35, с.129; 74, с.30-41];

- вістря боротьби спрямовувалося проти шляхти (незалежно від етнічної приналежності й віросповідання), урядників, орендарів, євреїв, католицького духовенства. А відтак вона носила яскраво виражений соціальний, національно-визвольний й конфесійний характер. Домінували насильницькі (переважно збройні) форми її ведення, що супроводжувалися масовими жорстокими розправами з ворогами, погромами шляхетських садиб, костелів і кляшторів, грабжами майна, руйнацією поселень, в яких жовніри і шляхта чинили спротив. Вчинялися поодинокі напади й на православні храми [36, с.54-57, 654];

- покозачуючись, селяни брали участь у розбудові полково-сотенних органів влади Української держави, що почала формуватися. Ті з них, котрі ще не втягнулися у вир боротьби, воліли підлягати їм. С.Марцинкевич звертав увагу на той факт, що піддані «перебувають у тій надії, що козаки будуть їхніми панамі». У південних районах Білорусі поширювалися чулки, що козаки дають волостям «слободи на три роки» [47, с.5-6; 57, с.10].

У багато чому подібним чином розгорталася боротьба селян Правобережжя й західноукраїнських земель, хоча, зрозуміло, вона мала тут й свої прикметні риси. Прибуття українського війська до Білої Церкви й захоплення її підрозділами Києва сприяли переростанню її пасивних форм в активні у Київському й Житомирському повітах Київського воєводства. Організаційними центрами формування з селян і міщан найбільших загонів виступали такі міста як Павлоч, Сквир, Фастів, Ясногородка, Красятичі, Коростишів й інші. Павлоч перетворюється в осередок становлення козацькому полку. Активністю відзначалися дії селян Бузова, Гурівщини, Великої Термахівки, Топориш, Копачева, Корчівки, Кам'яного Броду й ін. До липня терени повітів звільняються від шляхти й польської влади [28, с.460-461; 34, с.131-134, 396, 483, 489-492, 517, 630-631; 35, с.47; 66, с.63-67, 69-71]. В липні повстання охопило Овруцький повіт – північ воєводства – де з покозачених селян і міщан під проводом дрібної шляхти утворюється Овруцький полк, «до котрого усе Полісся належало» [29, с.36, 38-39, 66-67; 44, с.57; 66, с.68-69; 74, с.36-37].

Помітно масштабнішою, організованішою й затятішою була боротьба селян у Брацлавському воєводстві – Східному й частині Центрального Поділля. Цьому сприяли такі чинники: наявність серед населення великої питомої ваги козаків і слобожанців (хоча і меншої у порівнянні з козацьким регіоном) й традицій збройної боротьби (з татарами), багатогранна діяльність направленою сюди Б. Хмельницьким вольового, талановитого й радикально налаштованого наказного гетьмана, черкаського полковника Максима Кривоноса. На початку червня у південно-східну й північно-східну частину краю увійшли сотні полковників Івана Ганжі (бл. 300-400 осіб) та М. Кривоноса (бл. 400 осіб). І. Ганжа зайняв Умань, звідсіля вирушив до Бершаді, де об'єднався із загоном місцевих повстанців Трифона, продовжив похід до Ладизина, яким швидко оволодів й подався до Клевані. Джерела засвідчують суцільне покозачення місцевих селян, котрі масово сотнями вступали до козацьких лав. Як констатував ротмістр Северин Калинський, «хлопське свавілля, почавши від Умані, таку гору бере, начебто друге військо Хмельницького» [17, с.225; 20, с.8; 41, с.126].

М. Кривоніс, захопивши Погребище, швидко попрямував на південь й 10 червня оволодів Немировим. Після чого переправився через Південний Буг й після невдалої спроби 20 червня взяти штурмом Тульчин, подався до Клевані, де до нього приєдналися І. Ганжа й Трифон. Наступного дня, повернувшись, завдав поразки жовнірам, опанував місто, а 22 червня – замок. Після чого прибув до Брацлава, а 1 липня зайняв Вінницю. Звертає увагу на себе жорстокість дій наказного гетьмана, що супроводжувалися погромами, грабежами, винищенням польської шляхти, урядників, католицького духовенства та євреїв (за винятком тих, котрі приймали православ'я) [38, с.98-105; 46, с.285-293; 56, с.13-16; 66, с.77-79; 81, с.154-156].

Швидкі, рішучі, а основне – успішні, дії М. Кривоноса зумовили блискавичне поширення повстання у Брацлавщині. За зброю взялися десятки тисяч селян. Як повідомляв 24 червня С. Росцішевський аноніму, «Маса селян приєднується до них» [46, с.289]. Шляхта, урядники та євреї поспішно залишали домівки й втікали, туди, де хто міг знайти безпечний притулок. Виразником радикальних настроїв повстанців виступав М. Кривоніс, у котрому шляхта й урядовці вбачали «гетьмана козацького гультайства» [19, с.107]. Всебічна підтримка ним дій повсталих селян і міщан відіграла вирішальну роль у звільненні у другій декаді липня Брацлавщини. Сучасник подій – анонімний автор Подільської «Римованої хроніки» – змалював наступну картину розгортання повстання:

*«Йшли не тільки до Хмеля (?), а особливо до Кривоноса,
Та інших різно називаних полковників, бо кожен з них як оса був
На ляхів, ляхів, тут же бунти починаються,
Ляха й жида шукають у скринях, ямах, полицях, сідалах для курей,
Шукають навіть у русинів, своїх братів, у землі, у гною, у воді,
у дуплах дерев;
Не схватися і у відхожому місці, у запічку, навіть у роті!»*

За його свідченням, гаслом повстанців було:

«Бий, забий, винищуй людську кров, нехай в Руських краях доценту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув» [46, с.307-308].

Масове покозачення селян забезпечило інтенсивне становлення Уманського, Брацлавського й Вінницького (Кальницького) козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць держави, що народжувалася у полум'ї революції. Й населення краю воліло визнавати чинність її влади, а не польської. «Вже тут ляцького нічого не має і вже місто має за володаря (пана) Хмельницького», – відповіли жителі Немирова брацлавському стольнику Яну Барановському на його вимогу відчинити браму [53, с.12]. Довідавшись про каральний похід війська Я. Вишневецького, який супроводжувався масовими розправами над повстанцями і безневинними (Погребище, Вахнівці, Немирів, Прилуки й ін.), М. Кривоніс на чолі 15-20 тис. вояків вирушив проти князя. Завдавши 17 липня поразки підрозділам противника під Махнівною, продовжив його переслідування й зайняв Бистрик, Бердичів, Чуднів [61, с.75-76; 66, с.81-82; 71, с.171-172; 81, с.157; 94, с.154-164; 95, с.94-95; 97, с.110-120]. Вступивши на терени Волині, оволодів Чорториєю й 22 липня, за допомогою міщан, Полонним, що викликало панічну втечу шляхти. Її, за словами литовського канцлера Альбрехта Радзивіла, охопив такий жах, що багато «наших», покинувши замки, міста, містечка, без усякого захисту «залишили їх козакам, як ось: Заслав, Острог, моя Олика, Корець, Гоща, Зв'ягель, Межиріччя, Тучин» [38, с.105-106; 55, с.83-84]. Панічні настрої серед неї посилювало просування відправлених наказним гетьманом полків до Заслава, Острога й Межиріччя. Сам же М. Кривоніс подався з основними силами до Старокостянтинова, в околиці якого 26-28 липня завдав поразки війську магнатів (бл. 17 тис. осіб), очолюваному Я. Вишневецьким [54, с.250-254; 60, с.53-55; 66, с.84-88; 76, с.140-141; 89, с.120-123]. Після чого, відправивши кілька полків у Подільське воеводство, за наказом Б.Хмельницького вирушив до його табору.

Здобута перемога відіграла важливу роль у розгортанні соціальної боротьби у Волинському, Подільському та Руському воеводствах. Аналіз усього комплексу виявлених джерел дає підстави висловити міркування, що вона ознаменувала завершення процесу переростання повстання посліпства у потужну Селянську війну – складову Національної революції. Це засвідчували наступні риси боротьби:

- охоплення виступами більшої частини території тогочасної України: Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, півдня Волинського воеводств. Водночас існувала динамічна тенденція до їх поширення на решту українських земель. За визнанням Я. Вишневецького, якщо обоз війська стоятиме під Глинянами, «не тільки Волинь і Поділля, а майже вся Русь буде відібрана і перейде у здобич ворогові» [12, с.137 зв.];

- поголовна участь селян і міщан (сотні тисяч) у боротьбі проти соціального утиску, існуючої моделі феодальних відносин. Брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня, констатував: «не має нічого такого (із новин – Авт.), окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не лише не втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше в Поділлі збунтувалося» [5, с.643];

- вражаюча різноманітність форм боротьби: від самих пасивних до самих активних (напади на шляхту, католицьке й уніатське духовенство, євреїв, орендарів, католицькі храми, урядовців, погроми маєтків, захоплення землі й майна, бої з противником);

- формування власних військових підрозділів (сотні, полки) і з'єднань (військо М.Кривоноса);

- виразно окреслене прагнення ліквідувати фільварково-панщину систему господарства й панування шляхти, звільнитися від феодальної залежності, здобути особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя. Джерела промовляють про наміри селян й мешканців містечок «вигубити шляхетський стан», їх сподівання, що нарешті пани «над ними не пануватимуть», не повернуться до «Руських країв» і в майбутньому «панів не буде» [5, с.543; 34, с.162, 519]. А відтак – масово покозачувалися. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця Мартин Голінський, «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло» [19, с.133]. І не випадково, бо власне «Козацькі інституції стали головним механізмом соціальної мобільності. На відміну від шляхти – соціально «закритої» верстви, – козацтво було «відкритою» соціальною групою... масове покозачення селянства та розмах руху за скасування кріпацтва розбурхали народний загаль» [75, с.575-576];

- тісне поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною і релігійною;

- висунення вимог (зрозуміло не у формі документально розроблених програм, маніфестів, звернень) ліквідації соціального й національно-конфесійного гноблення, вільного життя без панів, відокремлення «Русі від Корони»;

- антиурядова і антидержавна спрямованість дій повсталого поспільства, котре намаглося знищити існуючі владні структури, замінивши їх власними, часто створюваними за козацьким зразком. Автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморевич відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю» [86, с.18, 20]. Вони виношували задум домогтися «відокремлення Русі від Корони» [52, с.183].

Упродовж серпня-вересня наростала масовість і сила селянських виступів у Волині, особливо у її південній та центральній частинах. Формується великий загін з міщан Гощі та селян Воскодавів, Красносілки, Мнішина, Чудниці й інших сіл під проводом гощинського вїйта Івана Куковського (Листопада). Під керівництвом отамана Присці діяли селяни Берездова, Клепачева, Хлапотина, Глиниці й інших сіл. Чималий був загін із міщан Яруні й селян Филиповичів, Великого Молоджова, Підгаєць, Багатого й Молоджова [34, с.191-192, 553-555, 569-571]. Повстанці з північних районів Луцького повіту розгромили чимало шляхетських дворів у «Погоринщині» [52, с.151]. Звягельський міщанин Михайло Тиша з селян та міщан Звягельської волості створив козацький полк (бл. 600 осіб) і вирушив у похід. Спочатку оволодів Клеванню, потім Оликою, Рівним й підійшов до Луцька, жителі якого, «покумавшись і побратавшись» з повстанцями, провели їх через передмістя до валів. Шляхта, котра зібралася у місті, потрапивши «під влучний вогонь самопалів», розбіглася. Через кілька днів вони разом з козаками

розгромили під Жидичином посполите рушення Волинського воєводства. З Луцька частина повстанців вирушила до Володимира, який також було взято. За підрахунком О. Ярошинського, в цілому даний полк з боями пройшов понад 400 км. [6, с.25-26; 23, с.46; 34, с.394-395; 43, с.100; 87, с.22-23]. Міщани Луцька й селяни навколишніх сіл утворили загін під проводом луцького бурмістра Федора Липки, котрий згодом проголосив себе полковником [23, с.46; 34, с.72-73, 154-158, 360, 409, 424-428; 88, с.81-85].

Затягого характеру боротьба селян набрала на теренах Подільського воєводства, що спалахнула в його східній частині в останній декаді червня, коли їх загони, створені за козацьким зразком, оволоділи Шаргородом [37, с.74-75; 81, с.155-156]. На початку другої декади липня розпочалися сутички в околицях Меджибожа, куди підійшли волинські повстанці й кілька полків М. Кривоноса. Міщани, щоб уникнути погрому, звернулися по захист до Б. Хмельницького. Отримавши від нього охоронний універсал, здали місто повстанцям, котрі не завдали йому жодної шкоди [5, с.644; 42, с.136; 80, с.36]. Тим часом повстанський рух охоплює Летичівський й східну частину Кам'янець-Подільського повіту. Найбільші загони формувалися за козацьким зразком у полки. Особливу активність проявляв полковник Кошка з Ямполья, котрий почав спустошувати шляхетські маєтки в околицях Бару. Сюди ж з'явилися полки попа Якуша, Степка й, можливо, Юри (утворені з посіпльства між ріками Дністер і Південний Буг). 4 серпня вони розпочали наступ на місто-резиденцію великих гетьманів Польщі в Україні. Через кілька днів підійшли з-під Меджибожа полки М. Кривоноса під проводом Брацлавця й Габача. 7 серпня повстанці оволоділи містом, 10 серпня – замком [11, с.270 зв.; 22, с.275; 23, с.137; 37, с.100-102; 66, с.89-91, 81, с.158].

Бої за Бар сприяли розгортанню повстання на теренах між ріками Лядова й Ушиця. 9 серпня шл. Щуцький повідомляв з Вінковоць: «оце гультайство робить насकोки з-під Бару до Дашковиць, до Ходак, до Йолушкова, до Аслумова загонами по кілька десятків кінних заради провіанту... В Нетинчицях вчора вночі сплюндрували двір, а найгірше самі селяни, котрі збунтувалися так, що в деяких селах навіть і панській челяді важко втекти. В самому Аслумові Малицького з челядником п. Млодзянського, котрі вже кілька разів пробували в'їхати принаймні до Аслумова, щоб забрати тіло пана Зицького, котрому сокирою відрубали голову, то не могли цього вдіяти через саме селянство» [46, с.295-296]. За даними одного з джерел «над Ушицею всі міста й села збунтувалися» [17, с.225].

Звертає увагу на себе розвиток селянської боротьби у формі опришківського руху, традиційними осередками якого з кінця XVI ст. виступали невисокі гори-товтри Медобори (Недобори), що пасмом завширшки від 3 до 25 км простягаються від Бакоти на Дністрі до Сатанова й Скалата, а також Подністров'я від Бакоти до Жвану. Саме опришки (левенці) стали організаційним ядром формування тут загонів повстанців. Основними провідниками цього руху виступали Коломеда, Іван Александренко, Чуйко, Вовк, Недовисенко. В першій декаді серпня вони вирішили наступати на найміцніше в Україні місто-фортецю Кам'янець-Подільський, в околицях якого селяни громили шляхетські маєтки [17, с.219]. Подільський суддя Лукаш М'ясовський у листі від 21 серпня до невідомого підкреслював: «У мину-

лий понеділок, рано, нас раптово сповістили про те, що вже 6 полків з боку Бару переходить Медобір і сюди, у цей бік, до Кам'янця (?) (йдуть), рубають, забирають стада біля великої могили. Все, що живе, (кинулося) до коней, до квартир, до брам, подібно як під час нещасливої паніки на Цецорі і ледве у полудень відкрилася причина тривоги: не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругв зібравши, підністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плондрують всі міста і містечка, тирансько вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, а в Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони вже захопили собі абсолютну владу» [46, с.302].

Вочевидь уже 21 серпня опришки з'явилися під стінами міста і вступили у сутячки з корогвами кам'янецького старости Петра Потоцького й галицького (пізніше кам'янецького) каштеляна Станіслава Лянцкоронського. До їхніх лав постійно вливалися селяни й міщани, внаслідок чого чисельність повстанців у першій половині вересня зросла до 10 тис. осіб. Полонені опришки зізнавалися, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, але самі добровільно, з огидою ставлячись до неволі, не в силі стерпiti польського панування, підняли зброю проти негасимих гнобителів» [5, с.680; 83, с.64-65]. Після загибелі у кінці серпня Коломеда керівництво перейшло до рук І. Александренка, котрий у Медоборах вчинив з опришків «найкращу колонію». Бл. 8-10 вересня стався вирішальний бій, в якому опришки зазнали поразки. Після цього їх сили розділилися: одні загони залишилися облягати Кам'янець, інші подалися у західні і північно-західні райони Кам'янецького повіту і захопили Городок, Оринин, Гусятин, Сатанів, Скалат й інші міста і містечка [83, с.85]. Опришки, котрі тримали в облозі Кам'янець, провели успішні бої з жовнірами під Борщовим, Чернцом, Балином і Дунаївцями [46, с.309-310].

Відомості про поразки польських військ та виступи населення Волині й Поділля, дії агентів Б.Хмельницького, поява втікачів – шляхти, урядників, євреїв, католицького духовенства уже в червні створили напружену атмосферу на теренах Руського і Белзького воеводств. Активізувалися дії опришків у Перемишльській та Сяноцькій землях. Сеймики шляхти 15 і 17 червня у Белзі й Галичі відзначали, що свавільні купи «хочуть самовільно жити» й нападають на шляхетські двори; підкреслювали наявність страху перед власними підданими, котрих козаки бунтують через «шпигунів». В окремих поселеннях селяни, міщани й священники погрожували шляхті й католицькому духовенству розправами: «Чути того ляха, бо ще козаки не дали себе пізнати»; «Тепер ми вас, сякі-такі сини, будемо забивати»; «Бий, гони тих гусятників! Не живити тепер ані одного ляха на світі!» [58, с.56-57; 85, с.10-12].

Впродовж липня – першої половини вересня частішають спорадичні виступи селян і міщан. 31 липня з Тернополя повідомляли, що «послушенства з боку поспільства й на половину не має» [15, с.81]. Спалахували виступи у Покутті й Підляшші. За свідченням одного зі шляхтичів, «Постали розрухи великі й хлопство – вся Русь – збунтувалося, а саме в Більську і в Дорогочині, післали до Хмельницького, просячи допомоги, а принаймні голови, котра їм могла б допомогти» [37, с.127; 63, с.75; 67, с.143]. Тому

посполите рушення шляхти Руського воєводства прийняло ухвалу вести боротьбу не лише проти козаків, але й «бунтів власних селян» [85, с.1617].

Перемога української армії 21-23 вересня під Пилявцями, її похід до Львова й Замостя, розсілення гетьманом козацьких сотень у різні куточки західноукраїнських земель зіграли вирішальну роль у розгортанні тут всезагального повстання. Так, прибуття підрозділів полковників М. Кривоноса й Філона Джеджалія у центральні й західні терени Кременецького повіту Волинського воєводства викликало повселюдну участь у ньому селян і міщан. Особливо активно діяли селяни Ляховецької волості. Один із загонів повстанців захопив частину майна Почаївського монастиря [34, с.138-140, 258-259, 396, 581-584; 66, с.114-115; 88, с.93-94]. Посилилася боротьба селян у Луцькому повіті, в організації якої помітну роль відігравали міщани Луцька, Звягеля, Клевани, Чорторийська, Четвертні, Гощі, Клевани, Рівного, Колкова, Олександрії й ін. Завершується становлення полків під проводом І. Куковського, Ф. Липки, М. Тиші, стоянівського вїйта Степана Грича, Сави. Успішно діяли великі загои «старшого сотника» селянина Федора з Клекотова, селянина Калюха Кайченяти, шляхтичів Єнича й Гаврила Гуляницького тощо [80, с.41-43; 88, с.90-93]. Масового характеру набрала боротьба селян у Володимирському повіті. Громили маетки, нападали на шляхту й захоплювали її майно загои селян Твориничів, Роговичів, Оздотичів й Брусилівки; Микулина, П'ятиднів, Вересівки, Хрипаличів; Михайлівки й Буджаків та інші [66, с.115-116; 80, с.42]. Вся територія воєводства була звільнена від чинності польських органів влади. Селяни ліквідували кріпацтво, вибороли волю, перестали виплачувати податки й виконувати повинності. Проходило становлення українських органів влади: швидше у південно-східних районах і повільніше у північних і західних.

Пилявецька перемога сприяла звільненню від шляхти і польської влади західних теренів Подільського воєводства, де успішно діяли загои полковників Петроса, Харазного, Дзюка й Дзика, що захопили Червоноград. До кінця листопада опришки й надіслані Б. Хмельницьким козацькі сотні тримали в облозі Кам'янець-Подільський [39, с.269, 350; 83, с.85]. У жовтні повстання охопило Галицьке Поділля – Теробовельський повіт Руського воєводства. Тут власне міщани перебрали до своїх рук провід селянським рухом й саме вони склали організаційний осередок найбільших загонів (мешканці міст Теробовлі, Янова, Будзанова, Хоросткова, Струсова й інших), що утворювалися за козацьким зразком й ділилися на сотні. Відзначимо також активність селян Білої, Зеленої, Деренівки, Довгого, Кобиловолк, Новосілки, Грицівки, Підгайчиків, Косова, Косівки, Варваринець, Дарахова, Вікна, Гримайлова тощо. У містах формувалися нові органи самоврядування [58, с.80-83; 66, с.118-120; 85, с.24-35].

Великого розмаху набрала боротьба селян у Покутті (де міцними були традиції опришківського руху), у північній частині якого великими загонами повстанців керували полковники попович Яремко з Товмача, Максим Чевага з Олеші, піп Василь з Озерян; отаман Копистко з Бортників й отаман Павло Шевчик з Грушки. Вони визнали владу полковника Семена Височана, котрий утворив Покутський полк й, перебуваючи в Отинії, прагнув підпорядкувати своїй владі інших ватажків загонів. Хоча чимало останніх

приєдналися до нього (є дані, що С. Височану підлягало 15 тис. осіб), все ж він не спромігся сформуванню з них війська із суворою ієрархією командування, постійним складом, високою дисципліною і боєздатністю. Охопило повстання й південь Покуття – Заболотівщину, де діяло кілька чималих загонів, очолюваних полковниками попом Коритком та Іваном Кравцем (з с. Туликів), сотником Тинцем [58, с.88-99; 66, с.121-127; 85, с.37-47].

Масового характеру набула боротьба у Долинському і Калушському старостах Галицької землі під проводом полковника священика Івана з Грабівки, котрий створив Калуський полк чисельністю у 3-4 тис. осіб, до складу якого ввійшли жителі понад 80 сіл [58, с.100-105; 66, с.128-130; 80, с.44-45; 85, с.48-58]. У Жидачівському повіті помітною у боротьбі виступала роль міщан Рогатина, Підкаменя, Княгиничів, Роздолу, Жидачева. Сформували свої загони селяни Нижньої Липиці й Славутина; Уїздців, Куничків, Верхніх Сернків; Явчі та Васчина й інших сіл. Міщани Дрогобича стали ініціаторами формування двохтисячного полку із селян навколишніх сіл [58, с.105-106; 80, с.45; 84, с.24-27; 85, с.62-76].

Повстання охопило також західні, північні й південно-західні райони Руського воєводства й все Белзьке воєводство. Особливо активно діяли загони з селян Опарова й Ріпчичів; Мошкова, Савчина, Завишні; Тартакова, Тартаковець, Рогалина, Спаса, Перв'ятичів і Колпитова та інших сіл. Бл. 2-х тисяч осіб нараховував загін з міщан Добромиля й селян Папортного, Квашенина, Арлямова, Княжполя й Великого. В околицях Тарнограда діяв загін селян Заміхова, Пші, Волі Пшанської, Рожанця, Волі Рожанської, Бабичів і Лукова. Двохтисячний загін повсталих селян громив шляхетські двори в околицях Липська [58, с.119; 80, с.45; 85, с.77-89]. На кінець листопада, за сприяння козацьких підрозділів, що рейдували, повстання селян і міщан охопило величезну територію від м. Береста й р. Нурець (ліва притока Бугу) на півночі до Перемишля-Жешува на півдні: Берестейщину, Підляшшя, Холмщину й Надсяння [78, с.166; 93, с.79-84]. Джерела фіксують існування певних симпатій до українських повстанців серед частини польського посіпльства [63, с.76; 68, с.8].

Отже, селяни західноукраїнських земель масово піднялися на боротьбу проти національно-релігійного й соціального гноблення, ведучи її у різних формах. Показуючись, формували загони, громили шляхетські замки й двори, розправлялися зі шляхтою, католицьким духовенством (а бувало й просто з католиками), євреями та урядниками, захоплювали майно. Для порівняння, якщо з 1600 по 1638 р. на теренах Руського і Белзького воєводств повстанцями було вбито 83 й поранено 953 шляхтичі, то в час повстання 1648 р. – вбито майже 2 тис. шляхтичів й урядників, зруйновано орієнтовно 400 шляхетських дворів, 50 замків і фортець [58, с.190; 90, с.45]. Вчинялися погроми католицьких храмів і кляшторів. Дії повстанців відзначалися жорстокістю, руйнацією, грабіжництвом (як і в інших районах України), які у сукупності з свавіллям і злирством татар і підрозділів українського війська, призвели край до великого спустошення й обезлюднення [85, с.132-136]. І все ж ці деструктивні аспекти повстанського руху не повинні затінювати основного – його мети, що полягала в ліквідації польського панування, засилля католицизму, фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва, особистої залежності від шляхти.

Саме активна участь селянства у революції 1648 р. зумовила її переможний поступ по усіх етноукраїнських землях, крах (за винятком Кам'янець-Подільського, Львова і ще кількох міст) чинності польських органів влади, а відтак і польського панування, ліквідацію існуючої системи феодальних відносин. Внаслідок чого на середину листопада виникли надзвичайно сприятливі умови для їх виокремлення зі складу Польщі у самостійне державне утворення. Проте гетьман і більшість старшин, всупереч настроям повстанців, продовжували залишатися у полоні ягеллонської ідеї територіальної цілісності Речі Посполитої й покладали надії на її реформування новообраним королем у триєдину федеративну державу в складі Польської Корони, Великого князівства Литовського та Русі. Мало цього, прагнучи перемир'я (його укладення справді вимагали обставини), Б. Хмельницький припустився фатальної помилки: замість того, аби укріпитися на західних рубежах (що пропонували М. Кривоніс та полковник Петро Головацький), під час переговорів 21 листопада погодився відвести військо «на Україну» (терени центральної і південної частини Київського воєводства). Чорна рада не без політичного тиску з його боку затвердила цю ухвалу [18, с.183зв.-184]. Таким чином Польщі добровільно поверталася більшість визволених земель, що перекреслювало завоювання як Селянської війни, так і революції в цілому. Б. Хмельницький також дозволив шляхті володіти маєтками на території козацької України за умови відмови нею від претензій «на жодну зверхність» [19, с.185; 20, с.193-197; 31, с.36]. 24 листопада українська армія вирушила до «України». Через кілька тижнів він усвідомив, що припустився помилки, тому наказав у містах східніше від умовної лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський залишати залоги, засвідчуючи у такий спосіб чинність своєї влади над цією територією [14, с.319 зв.; 20, с.197].

Уряд Речі Посполитої ефективно скористався умовами перемир'я для підпорядкування своїй владі теренів, що мали бути залишені українськими військами. 12 грудня король звернувся до «підданих» з наказом припинити бунти й виконувати «звике послушенство», погрожуючи непокірним покаранням. 19 грудня регіментар (воєначальник) Анджей Фірлей розпорядився війську виступити «для знесення і викоренення куп свавільних, які ще є у різних місцях...» Через тиждень М. Остророг послав «підданам» універсал із суворим застереженням припинити заколоти, повернутися «до давнього підданства й послушенства» королю, визнати владу панів й віддавати їм повинності «згідно давніх звичаїв» [27, с.34-35; 39, с.128, 141-142, 149].

Вступаючи на терени повсталого України, військові підрозділи, приватні корогви магнатів й шляхта, переповнені жадою помсти, часто нашоувуючись на спротив селян і міщан, «вогнем і мечем» поновлювали до революційні порядки. Наприклад, як з'ясував В. Грабовецький, у кінці грудня підрозділи шляхтича Данила Маковського залили кров'ю Калуське староство: було страчено понад 200 селян із 10 сіл. Зокрема, у Берлогах «стято» 24 селян, вбито 8 дітей, спалено 18 будинків, забрано 900 голів худоби; у Камені вирізали селян разом з жінками і дітьми, останніх часто спалювали живцем – всього було страчено 54 селян, спалено 36 хат і «30 дітей у вогні згоріло». Захоплені 13 керівників повстання (включаючи попа Івана з Грабівки) були закатовані на допитах, четвертовані або посаджені на палю [59,

с.105]. Близько сотні осіб (серед них 30 дітей) жовніри вирізали у Заболотіві. У Подільському воєводстві корогви С. Лянцкоронського перетворили у купу руїн Дунаївці. На Волині масові репресії чинили загопи князів Владислава Домініка Заславського та Самуєля Корецького [58, с.146-147; 80, с.54; 85, с.107-108]. У Берестейщині, півдні Білорусі та Сіверщині розправи над повстанцями чинили підрозділи литовського війська [8, с.26-31; 16, с.240-242].

Селяни і міщани намагалися відстояти свої завоювання, проте, позбавлені підтримки українських підрозділів, зазнавали невдач. С. Височан з частиною Покутського полку подався на терени козацької України. В околицях Кам'янця-Подільського об'єднався із місцевими опришками й у першій декаді січня 1649 р. зробив невдалу спробу оволодіти ним. Звідсіля повстанці звернулися з листом до Б. Хмельницького, прохаючи прийняти їх до лав козацького війська [17, с.213; 91, с.109, 128]. Не діждавшись відповіді, С. Височан вирушив на Брацлавщину, де галичани поповнили лави козаків. А опришки, котрі залишилися, почали вливатися до Подільського козацького полку, що формувався у Летичівському повіті з центром у Барі [14, с.319зв.-320; 64, с.117-120]. Подібний процес становлення полків проходив у Кременецькому, південно-східній частині Луцького й західній частині Житомирського повітів (Зв'ягільський, Любартівський, Миропільський та Остропільський полки [9, с.560; 48, с.47]).

Показані селяни й міщани цих районів Волині й Поділля, вважаючи себе козаками, навідріз відмовлялися визнавати владу короля й виконувати «звикле послушенство» на користь шляхти. Як констатував 21 січня А. Кисіль, котрий на чолі польської комісії їхав на переговори з гетьманом, «почавши від Случі й до Чигирина розташоване військо Хмельницького і увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам (котрим і до домівок не має як приїжджати)» [17, с.83]. Тому не випадково саме вони разом із розташованими тут козацькими сотнями вчинили затятий спротив наступаючим польським підрозділам. Бої спалахнули у січні 1649 р. На початку нового року вони розпочалися за Кременець з корогвами Владислава Хмелецького й літинського старости Анджея Суходольського, які взяли місто та його околиці під свій контроль [1, с.108]. Двічі корогви С. Корецького намагалися витіснити козаків із Зв'ягельщини, але зазнали невдачі. На початку лютого великий загін повстанців пройшов мимо Гощі у напрямку Луцька, приєднуючи до себе «нові хлопські загопи» [17, с.83; 91, с.174]. Спалахували виступи селян, зокрема жителі Пожаркова Луцького повіту відмовилися виконувати повинності на користь шляхтича, вбили його урядників й розійшлися. Північніше Острога селяни Милятина й Черніхова розгромили шляхетський двір у Хорові. У Гощі та її околицях продовжував діяти полк І. Куковського, не припиняв нападів на шляхту загін Єніча [80, с.61; 88, с.98-99].

На початку березня М.Тиша, відгукуючись на прохання жителів Острога, увійшов до міста й вчинив розправу над євреями, міським патриціатом й шляхтичами. Зазнавши невдачі у бою з жовнірами А. Суходольського, котрі з'явилися сюди з Межиріччя, відступив до Звягеля. Оскільки у Заславі каральний загін жовнірів люто покарав учасників повстання 1648 р., козаки прибули до міста й знищили їх та шляхту [10, с.22; 19, с.213-214; 20, с.211; 25,

с.278; 39, с.171-172; 88, с.99-100]. За умов спротиву (у різних формах) селян і міщан становище шляхти й поновлених польських органів влади відзначалося непевністю. Шляхта Волинського воєводства в інструкції послам на сейм відзначала, що «свавільне хлопство» вчиняє вбивства і «невиносимі грабунки», й ухвалила скликати посполите рушення для боротьби з повстанцями [33, с.363, 368]. Подібна ситуація існувала у Галичині, де продовжувалися виступи селян і міщан (Юнашків, Городниця, Товсте й ін.). На сеймику в Галичі 14 березня шляхта ухвалила створити військовий підрозділ з 900 осіб «для забезпечення границь від постороннього ворога, внутрішнього спокою від домових, досі не вгамованих, бунтівників і для вложеня підданських сердець у давний послух» [58, с.149; 85, с.108-110].

Незрівнянно гострішого характеру набрало протистояння польських підрозділів з опришками, покозаченим поспільством й козаками у Летичівському повіті. На початку лютого жовніри оволоділи Баром. Довідавшись про це, Б.Хмельницький послав сюди подільського полковника Івана Федоренка (Федоровича), котрий розгромив противника і взяв під контроль західну частину Летичівського й східну Кам'янецького повітів (до р. Студениця). Тут за допомогою опришків, котрі діяли «під козацьким виглядом», всіляко підтримував селян у боротьбі зі шляхтою й почав утверджувати функціонування українських органів влади. Кидалася у вічі «нечувана, – за словами учасника боїв за Бар, – ненависть Русі проти ляхів» [14, с.319 зв. – 320, 354; 16, с.240]. Тим часом чисельність жовнірів зросла до 10-12 тис. осіб. Вони перейшли у наступ й змусили І. Федоренка відійти до Шаргорода. Однак, спроба поляків 13 березня оволодіти містом зазнала невдачі й жовніри повернулися до Бару. Під час боїв успішно діяли загони опришків Остапа Гоголя та його кума Івана Кияшка [13, с.10 зв. – 11 зв.; 20, с.237-239; 65, с.402-403].

Щоб запобігти можливому прориву ворога у Брацлавщину, гетьман направив сюди брацлавського полковника Данила Нечая. Польське командування поновлює воєнні дії і в районі Бара спалахнули бої, в яких з обох сторін взяли участь приблизно 30 тис. осіб. Велику допомогу козакам Д.Нечая, І.Федоренка, Степка й, очевидно, І. Александренка надали міщани Бару й селяни навколишніх сіл. Зазнавши відчутних втрат, польські підрозділи у другій декаді квітня залишили Бар. В цей час розпочалася реорганізація Подільського полку, на основі якого утворюються Подністровський (на чолі зі Степком) та Барський (на чолі з І. Александренком) полки. І. Федоренко став кальницьким полковником [9, с.560; 17, с.87; 25, с.283; 82, с.27].

Якщо на теренах Белзького, Руського, Волинського (за винятком південно-східної частини), Подільського (окрім східного району Летичівського повіту) воєводств селяни і міщани боролися проти поновлення національно-конфесійного гноблення, функціонування польських органів влади й дореволюційної моделі феодальних відносин, то на території Української держави* (Брацлавське, південно-східна частина Волинського, східна частина Летичівського повіту Подільського, Київське й Чернігівське воєводства) вони рішуче обстоювали свої соціально-економічні завоювання (особисту свободу, права вступу до козацького стану й власності на землю й сіль-

* В подальшому у тексті вживатимемо також як синонім назви «Українська держава» термін «Гетьманщина».

ськогосподарські угіддя, скасування шляхетського землеволодіння, кріпацтва й всієї системи феодальної залежності тощо). А відтак відразу ж засвідчили новоствореним органам української влади, що не допустять шляхту до маєтків. У листі від 11 лютого до Яна Казимира А. Кисіль, котрий очолював королівську комісію, що їхала на переговори з Б. Хмельницьким, повідомляв: «нікому не вільно до своєї маєтності. І ми, котрі маємо тут маєтки, лише здалека на них дивимося». Член цієї ж комісії львівський підкоморій Войцех М'ясовський констатував, що «рушило з нами було немало київської шляхти зі своїм каштеляном, але жодного з них власні хлопи до їхніх домівок або, швидше, до попелищ не пустили, не дають навіть самому пану воєводи ані хліба, соломи і навіть дров» [37, с.201; 45, с.268]. Аналіз джерел промовляє, що ці настрої селянства тісно перепліталися з радикалізмом його позицій стосовно замирення з Річчю Посполитою. В одному з листів членів уже згадуваної комісії читаємо, що «бунтівні селяни, яких манить надія на здобич, не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького» [50, с.132]. М. Голінський занотував новину такого змісту: «Хлопи почали бунтувати й збиратися до купи. Не хочуть згоди і їхні священники не дозволяють на неї, бо хлопи не хочуть бути підданими панів, а хочуть бути собі вільними» [19, с.210].

Сформулювання Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. державної ідеї, що передбачала створення самостійної держави в етнічних межах проживання українців, затятий спротив покозаченого населення південно-східної Волині, Летичівського повіту Подільського воєводства і розташованих тут залог польським підрозділам, несприйняття поспільством козацької України ідеї визнання влади польського короля зіграли вирішальну роль в укладенні 24 лютого у Переяславі перемир'я (мало тривати до початку роботи нової комісії призначеної на 23 травня). Річ Посполита офіційно визнала існування Української держави на теренах, що знаходилися під контролем гетьманської влади. Лінія розмежування, яку А.С. Радзивил справедливо назвав кордоном, мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять та м. Кам'янцю-Подільському, через яку не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська. Воднораз за цю лінію не мали права в'їжджати до своїх маєтків шляхтичі й державці [14, с.280зв.-281, 319зв.-320; 16, с.85; 36, с.104-105; 55, с.192].

Польське командування відмовилося виконувати умови перемир'я й не відводило війська в околиці Кам'янця. Тому впродовж березня-квітня на теренах Летичівського повіту продовжувалися сутички. Б. Хмельницький у листі від 20 квітня до С. Лянцкоронського зауважував: «Щодо Федоренка, Стапка та інших полковників, про яких в.м., м. пан, пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в.м., м. пан, з військом до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панями комісарами... Тому, як люблячий син, раджу в.м., м. пану звідси відійти, – наші полки зараз повернуться» [36, с.110]. На середину травня у Летичівському повіті уже діяло 6 полків: Д. Нечая, І. Федоренка, Степка, І. Александренка, Янкова (Минка) та Якіма (Якуша), що готувалися до наступу на Меджибіж [20, с.226; 30, с.6-7]. Активізувалися дії опришків у Подністров'ї та околицях Кам'янця, що прагнули заблокувати місто, зокрема відрізати постачання залоги продовольством з Хотина [16, с.367; 19, с.246; 20, с.226зв.-227].

Посилилася боротьба й в окупованих Польщею районах Волині. Так, загони повстанців обложили на деякий час корогви С. Корецького у Корці. Селяни Чорнижа відмовлялися виконувати повинності, а селяни Верби побили слуг власниці маєтку. Враховуючи розмах спротиву поспільства, воєводський сеймик шляхти у середині травня прийняв ухвалу створити підрозділ у 1,5 тис. осіб для захисту володінь від бунтівників [26, с.159; 34, с.199-200, 206, 246-247]. Як повідомляв у кінці місяця мозирський підкоморій Теодор Обухович, «Звідусіль сипляться рої збунтованого поспільства і ним заповнений тракт між Горинню і Случчю» [24, с.26]. Чинилася протидія поновлення старих порядків і в Галичині, зокрема селяни Кам'янки – Струмилівського староства відмовлялися виплачувати чинші, податки й виконувати повинності. Чимало з них розійшлося і поховалося у лісах, внаслідок чого не залишилося жодної особи, котра виконувала б «послушество» на користь замку [40, с.161, 170]. Проходив інтенсивний процес покаяння селян Овруцького повіту, північних районів Чернігівського воєводства та Пінського й Мозирського повітів Великого князівства Литовського. Захоплений до полону брагинський сотник Фесько повідомив, що «чернь до того озвіріла, що хоче аби знести шляхту, або сама загинути» [49, с.336, 339]. Повстанці Чернігівщини висловлювали певність, що «такий універсал Хмельницького аби всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади як чернь, так і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і ми є на тому, щоб жодного шляхтича не було і на мир дозволити не хочуть» [16, с.371].

Мобілізаційні заходи Б.Хмельницького й повільне просування з початку червня українського війська у напрямі Хмільника зумовили масове покаяння селян і міщан, котрі вливалися до його лав. А.Кисіль засвідчував, що «тут вже від Дніпра аж до Стиру все повністю покочалося...» [9, с.376]. За даними полонених козаків, «всі на голову вийшли з України, у домівках залишилися тільки баби й діти; в цілому залишив (гетьман – Авт.) лише непридатних до війни для жнив» [2, с.272]. Вони сповна підтверджують наступні слова Самовидця: «Так усе, що живо, поднялося в козачтво...» [44, с.57]. Виступаючи у похід, гетьман мав твердий намір добитися створення незалежного «Руського князівства» на землях від Перемишля на заході до московського кордону на сході [19, с.264; 21, с.58 зв.; 70, с.38]. Відповідно його задуму, удар по Польщі мав завдаватися з двох сторін: головними силами через терени України у напрямку Варшави й допоміжними (під проводом наказного гетьмана Іллі Голоти) на Вільно з подальшим виходом до Вісли, де українські війська повинні були об'єднатися [3, с.42; 4, с.103; 72, с.178-181].

Вторгнення 30 травня 18 тис. польського війська у південно-східну Волинь розірвало перемир'я й поновило воєнні дії. Героїчний спротив йому впродовж майже трьох тижнів волинських козацьких полків й покочаного поспільства дозволив гетьману 26 червня безперешкодно вийти у район Пилявець й змусити противника поспішно відступити до Збаража. 10 липня українсько-кримська війська оточили поляків й розпочали облогу їхніх укріплень. Залишення жовнірами південно-східної Волині викликало тут нову хвилю виступів селян і міщан [49, с.354]. Спалахують вони також у Кам'янецькому повіті й Галичині. Поспільство щиро вірило у можливу перемогу гетьмана й виборення незалежності. Все «хлопство всієї України, – повідомляв автор таємної реляції, – своїм минулим щастям покладає на

Хмельницького надію, бо у тому застається розумінні, що з такою великою силою Річ Посполита вже ніколи на зможе зрівнятися, а тому стверджує, що коли лише Хмельницький захоче, то всього докаже і достеменно зможе їх з підданства Речі Посполитої звільнити» [7, с.682]. Успішна облога Збаража й розгром 15 серпня королівського війська під Зборовом засвідчували, що справді Україна стала на поріг своєї незалежності. Проте політична еліта Кримського ханства не хотіла допустити розпаду Речі Посполитої й появи на її руїнах самостійної Української держави. Тому погодилася на укладення з королем 17 серпня під Зборовом договору про «вічну приязнь» та взаємодопомогу й спонукала Б. Хмельницького наступного дня також підписати угоду. Вона передбачала надання автономії козацькій Україні лише у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб, повернення шляхти до маєтків й поновлення виконання її підданими повинностей тощо. Решта українських земель залишалася складовою Польщі. Так юридично закріплювався трагічний розподіл українських земель на Гетьманщину й терени, що залишалися поза нею.

Отже, впродовж 1648 – серпня 1649 рр. боротьба селян носила всеукраїнський характер й точилася у формі Селянської війни, що стала невід’ємною складовою революції. Вона зіграла надзвичайно важливу роль у ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин, місцевих органів влади Речі Посполитої й формування українських державних інституцій.

Список використаних джерел:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.549. – Спр. №9. – Т.ІІІ.
2. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.553. – Від. ІІ. – Кн.14.
3. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.553. – Від. VI. – Спр. № 36.
4. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.553. – Від. VI. – Спр. № 36 і 37/1.
5. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. – Спр. № 142.
6. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. – Спр. № 143.
7. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. – Спр. № 144.
8. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. – Спр. № 398.
9. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. – Спр. № 1657; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 9163.
10. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 353.
11. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 1062.
12. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 2254.
13. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 1275.
14. Бібліотека університету у Вроцлаві. ВР. – Спр. Акц. 199/440 (Автор виносить щире вдячність п. Стеньгач Надії за сканування для нього матеріалів цієї справи).
15. Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. – Спр. № 90; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 2054.
16. Державний архів у Кракові. – Ф.452. – Спр. № 363.
17. Державний архів у Кракові. – Ф.465. – Спр. № 41.
18. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. ВР. – Ф.4. – Спр. Баворовський № 1321/ІІ.
19. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських № 189/ІІ.
20. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських № 225/ІІ.

21. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських № 3882/III.
22. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських № 5768/I.
23. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф.103. – Спр. Сапегів № X.
24. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф.103. – Спр. Сапегів № XI.
25. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф.103. – Спр. Сапегів № 156, Прох. VI.
26. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. ІР. – Ф.І. – Спр. № 4128.
27. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. ІР. – Ф.VIII. – Спр. № 205 м/26.
28. Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф.11. – Оп.1. – Спр. № 13.
29. Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф.15. – Оп.1. – Спр. № 13.
30. Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр. № 13.
31. Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр. № 194.
32. Акты Московского государства. – СП(б), 1894. – Т.ІІ.
33. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Т.1. – Ч.2.
34. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т.IV. – Ч.3.
35. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.ІІ.
36. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961.
37. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965.
38. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. – Москва, Иерусалим, 1997.
39. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т.IV.
40. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1901. – Т.V.
41. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1.
42. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 2.
43. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3.
44. Літопис Самовидця / Видання підготував кандидат філологічних наук Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971.
45. Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 1995.
46. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). – К.: Видавництво «Генеза», 1998.
47. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998.
48. Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне: Перспектива, 1999.
49. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.1.
50. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып.2.
51. Kojalowicz A. De rebus Anno 1648 et 1649 contra zaporovios cosacos gestis. – Vilnae, 1651.
52. Michalowski J. Ksiega pamietnicza. – Krakow, 1864.
53. Pamietniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. – Wroclaw, 1840.
54. Pamietniki Samuela i Boguslawza Kazimierza Maskiewiczow (Wiek XVII). – Wroclaw: Zaklad narodowy im Ossolinskich, 1961.

55. Radziwill A.S. Pamietnik o dziejach w Polsce. 1647-1658. – Warszawa: Panstwowe Instytut Wydawniczy, 1980. – Т.3.
56. Twardowski W. Wojna domowa z kozaki, tatarci, moskwa, szwedami i wegry. – Calissu, 1681. – Cz. 1.
57. Борисенко В.Й. Початкові етапи становлення Української держави Богдана Хмельницького Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 грудня 1998 р. – К.: Знання, 1998.
58. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1972.
59. Грабовецький В. Щоб навіки єдині були // Жовтень. – 1979. – №1.
60. Грушевський М. Історія України-Руси: К.: Наукова думка, 1995. – Т.VIII. – Ч.3.
61. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Смолоскип», 2004.
62. Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. – К., 2002.
63. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск: ДГУ, 1986.
64. Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-історичної наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів, Люблін, 1996.
65. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т.СХХХІІІ.
66. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959.
67. Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Філадельфія, Пеннсілванія, 1980. – Т.2.
68. Мыцьк Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск: ДГУ, 1985.
69. Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск: ДГУ, 1986.
70. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII століття...
71. Мицик Ю. Максим Кривоніс // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998.
72. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і битва під Загаллем 1649 р. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000.
73. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К.: НМК ВО, 1993.
74. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996.
75. Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів: Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – Вип.5.
76. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995. – 2-ге вид., доп., перероб.
77. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – Т.7.
78. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003.

79. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
80. Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. – Львів: Видавництво «Світ», 1991.
81. Степанков В.С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського. – Вінниця, 1993.
82. Степанков В.С. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький: Доля, 1995.
83. Степанков В. Рух опришків в околицях Кам'янець-Подільського влітку-восени 1648 року // Питання історії України. Збірник наукових статей. На пошану професора Павла Михайлини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6.
84. Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Вимір, 1998. – Вип.ІІІ.
85. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т.ХХІІІ-ХХІV.
86. Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т.ХХІІІ-ХХІV.
87. Ярошинський О. Розмах визвольної боротьби на Волині в середині XVII ст. // Бористен. – 2000. – № 9.
88. Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Стиль, 2005.
89. Dec L. Bitwa pod Konstantynowem // TeKa Historyka. – 1998. – Z. 12.
90. Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. Opor chłopskie w dobrach szlacheckich. Wystąpienia włoskiej przeciw obcym panom. – Krakow, 1978. – Cz.3.
91. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław: WUW, 1985.
92. Ochmann S. Przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego i obraz Rusina w świetle szlacheckiej publicystyki lat 1648-1650 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1059. – Historia. – T.LXXI. – Wrocław, 1988. – S.81-91; Wojcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowie XVII w. (prawo, program, praktyka polityczna) // Historia. – Wrocław, 1988. – T.LXVI.
93. Polcwiartek J. Najdalszy zachodni pochod wojsk B.Chmielnickiego-mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII століття ...
94. Sajkowski A. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. – Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, 1984.
95. Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1998.
96. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651). – Warszawa, 1933.
97. Widacki J. Książka Jarema. – Katowice: Wyd. «Ślask», 1984.
98. Wojcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowie XVII w. (prawo, program, praktyka polityczna) // Historia. – Wrocław, 1988. – T.LXVI.

In the article the issue of the day of participation of peasants of Ukraine is explored in revolutionary events 1648 – August 1649 Grounded conclusion is drawn, that their fight was outpoured in powerful Peasant war having large influence on forming of the Ukrainian state.

Key words: peasantry, revolution, fight, Peasant war, Ukrainian army, gentry, B. Khmelnytskyi.

Отримано: 23.02.2008